Присвята В. Боровикові

Казка

І

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушне стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає... а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина ввесь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглось до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка постать сарни.

У сю величну хвилину тихо розгортаються кущі — і на галявину виходить Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самодвітів. Жахнулася сарна й щезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ущухли. Тихо стало в лісі, страх як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старече хихикаючи в бороду, стоїть на галяві...

— Хе-хе-хе! І чого жахаються, дурні? — шамкаь він беззубим ротом.— Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний... Ось погляньте!.. Та ба, тим-то й лихо, що ви не зважитесь звести очі на діда, тим-то він і в'являється вам страхом... Хе-хе!.. І завжди так... і всі так... Ні, не бреши, старий, не всі... На твоїй довгій тисячолітній ниві життєвій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі догори, відважно зазирала тобі в вічі, й тоді... о, тоді гарно було обом нам... Бо смільчак, перевірившись, що жахався по-дурному, набиравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що, може, незабаром даси спокій натрудженим кісткам... Жахаються, а не знають, що страх тільки й істніє на світі полохливістю других, що старий Хо порохом розсипав би ся, коли б усе живуще хоч раз зважилося глянути йому в вічі... Хе-хе! Дурні, дурні!.. Тільки старі ноги труджу через дурнів... От як втомився!.. е-е!..

І Хо справді з великою напругою ворушить ногами, крекче та, опираючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не жиє. Від ведмедя до мурашки — все спаралізовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустотливий парус сонця зупиняється в зеленій гущині, і лиш здалеку придивляється до сивої, мов туман той, бороди діда Хо, і не відважується наблизитись, невважаючи на непереможне бажання попустувати з тою бородою...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високості, на які здійнятись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий, як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цілими, проходять люди, забиті, залякані люди, і не насмілюються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на се, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани... От, коли б хоч одиниць тих було більше, може, не довелося б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б, зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязнею, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилими чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх! Прищеплений дитині, виплеканий анормальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх!.. Хо — страх! А який з його страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною

руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі Хо робить його злим генієм людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклу... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, уставай, діду, пора!..

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подавсь стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далі — дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа знов віджила...

II

Вечір. Діти вже напилися чаю й гуляють; старше, хлопчик років шести, сидить долі біля шафи й уважно будує з цурпалочків хату. Меншу, по другій весні дівчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дітям кашу. За столом, ближче до лампи, що крізь молочний кльош розливає м'яке світло по хаті, сидить із шитвом мати. Вона рада, що діти втихомирились. Ой, ті діти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова наморочиться. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха приспівує: "Соро-ка, во-ро-на діт-кам кашу ва-ри-ла! На порозі студи-ла!.." Дитина з щасливою усмішкою розгортає дрібненькі пальчики пухкої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Урешті ся забавка докучає дитині, вона почина човгатись на руках у няньки, намагаючись до кота.

— Киця!

Але "киця" добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки й дипломатичне кліпає очима, не рушаючись із місця. Аж ось нетерпляча ручка досягла до кота, хапа його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очі, жалібно нявчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, виривається й тіка під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск...

— Що там таке. Марино? — кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт дряпнув дитину...

— У тебе все щось станеться... Забав її зараз, чусш, як зайшлася... Починається гуцукання: "Ну, тихо, не плач, гоп-гоп! гу-цю-цю!.. А-а! Погана киця! ми ж тобі дамо!.. Ну, цить же, цить... гоп-гоп! гу-цю-цю!"

Але надаремно. Дитина аж заходиться.

— Ну, цить же, цить! бо як пе будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо...— сердиться нянька й підносить дитину до вікна.— О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зараз кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!..

Дитина здоровими очима вдивляється в пітьму, що чорніє поза вікном, і затиха... В очах, ще мокрих од сліз, малюється жах... Так, ті очі бачать у таємничій пітьмі постраха дітей — Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей. Якийсь холод торкається делікатного дітського тіла, щось бере з-за плечей, лячно так, плакати хочеться, а не можна... Дитина насилу відриває очі від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знов тихо в хаті.

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю. — Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?.. Сонце тепер спить.

— А де ж його хата? . — Отам за горою, де воно сідає...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино. Дитина, однак, наче не чує материної уваги. Вона підбіга до матері й спирається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то се діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються. Пауза.

— Мамо! я хочу до Петрика!.. Петрик — се син куховарчин, що бавиться часом із паничем.

— Не можна, Петрик слабий...

— А я йому занесу яблуко...

— Не можна,— сказала.

— Ма-а-мо! Я хо-о-чу до Пе-е-три-ка!..

— Ох, господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш.

— Ма-а-мо! до Пе-е-три-ка-а!..

— Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич-но діда Хо!..

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Діду!.. діду Хо!.. а йдіть-но сюди... а візьміть-но собі неслухняного панича!.. "Зараз!" — відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить від вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те "зараз" таким невдатним басом, однатс йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і почина бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі? Мабуть, червоні, як у трусика... А ніс, певно, такий довгий та гострий, як у куховарки... а може, ще довший... Борода біла та довга аж до п'ят... руки... Хлопцеві враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у стодолі — такі руки в Хо... конче такі... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою пітьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: "А подивись, а подивись!" Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно, зводить очі... і весь холонем Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... Божевільний жах охоплює дитину, поширшує зіниці, витяга обличчя, ворушить волоссям на голові, душить за горло... —

Діти, спати! Пора вже!.. Марино, клади дітей спати!..— розтинається голос материн й будить, як зі сну, хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

— "Отче наш, що на небі..." — непритомно проказує він за нянькою, а сам дивиться вбік, на вікно. "Нехай буде воля твоя, як..." Ой, там щось руками маха, аж по вікні шкряба! — тремтить хлопець.— "Хліб наш щоденний..."

— Нянько, там щось дивиться в вікно... я боюсь...

— Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу... Ну, проказуйте знов: "Хліб наш щоденний дай нам сьогодні..."

Але хлопець уже не слухає няньки, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини. У вікно те дивиться чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття... І все се тиснеться до вікна, зазира в хату, ось-ось пролізе крізь дірку в розбитій шибці або з лускотом відчинить вікно, кинеться на нього, наповняючи хату диким реготом...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнено, він кутається в ковдру. Нянька поправля ще щось і гасить світло.

— Марино, посидь біля мене... я боюся...

— Ото вигадали! Спіть, мені ніколи сидіти біля вас...

В хаті стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву, напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий звук. Тихо. Так тихо, що навіть

калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. Ураз... трісь!.. Що се? Увага хлопця збільшується до можливих границь... Уся кров збігається йому до серця, серце почина бити на гвалт... О, знов щось зашелестіло, зашкрябало... То — Хо. Ось у чорній, як чорнило, пітьмі виразно біліє борода його... ось простягається довга, костиста рука... наближається до плечей, розгорта над ними свої сухі пальці... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчується під ковдрою, інстинктово намагаючись стати маленьким, якомога меншим... щоб "страх" не міг помітити його... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хаті...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо, й простяга над ним свої довгі, мов залізні тройчаки, руки, й черкається сухими гострими пальцями його плечей...

Холодний піт від голови до п'ят облива дитину, божевільний жах побільшує зіниці, відбира голос, деревить тіло... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті змордовану офіру полохливості...

— Хе-хе-хе! — сміється Хо під вікном, де лежить хлопець.— Хе-хе-хе! І жаль бере, і від сміху не можна здержатись! Смішно, коли причиною страху була лиш розпалена уява, а жаль... Бо хто раз спізнається з почуттям страху, не хутко зможе відкараскатися від нього... Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих кращої долі, змарнує на боротьбу зі страхом, та ще добре, як переможе!.. Шкода сил, шкода часу... А хто винен? Гай-гай! — хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III

Наближається південь, червцевий південь, повний спеки й світла. Світло хвилями ллється з неба, сповняє повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева, кущі, у гущину. На що вже бувають таємничі холодки, а й туди хоч тоненькою цівкою протиснеться воно і сміється, раде, що знайшло і там свого ворога — темряву... Тільки в ту альтанку, що під старезним волоським горіхом у садку, не пуска його дикий виноград, звившись тісно й щільно в одну зелену стіну. Вже що не робить світло: і зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, і золотою сіткою пада на землю, і мигтить, і переливається, намагаючись присунутися ближче до темного закутка — та ба! Ніяк не може. Стало на порозі альтанки, зазирає туди, а ввійти — дзуськи! Однак воно помічає, що альтанка не порожня. Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчям. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, світ божий скидається на рай — а вона сумує. Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка,— і не пускає. На щастя, панночка нервовим рухом зриває листок виноградний, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стіні. Зраділий пустун скаче промінням у шпарку й трапля просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що воно за диво, папір отой? Придивляється до ного й читає збоку: "Інспектор шкіл народних". Пустун трохи злякався, перечитавши титул такої важної особи, бо почувається до деяких провин школярських, але незабаром осмілюється й пробі га зміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється на вчительку в село С. Учителька! Адже й вчителька маі право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчинине, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмілює пустуна настільки, що він почина гратись із грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестощів. Вона відсувається від

докучливого променя й схиляється над папером, читаючи його, може, в сотий раз. Так, сей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусила насамперед зчинити боротьбу з собою, зі своїми звичками, поглядами, традиціями; мусила посваритись із батьком, якого так кохає, довести до сліз та нарікання матір. Але се була тільки прелюдія, і поки тяглася вона — дівчина почувала в собі силу боротися й перемогти. Тепер же, з папірцем сим, мусить початися акція, так нетерпляче очікувана акція... і дивна річ! Панна Ярина в сю рішучу й важну хвилину почуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже не здатна до боротьби. Невже в неї стало енергії тільки на прелюдію?

Панна Ярина складає руки на столі й безсильно опускає на них свою русяву голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого дідича. Одягнена в оксамит і шовк, пересвідчена, що найдрібніші забаганки її будуть заспокоєні, оточена роєм услужних бонн та служебок, вона стрибала по великих кімнатах палацу, по тінистих алеях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило їй навіть прикрість — се заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! "Хлопські діти!" — які в них манери, яка груба мова, яка моральність! Адже то "бидло", а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під впливом оточення, мало-помалу оговталася з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до "бидла", у яких були батько та мати. Вона небавом зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькові ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього бидла, ніж до тої "нижчої раси". Коли для забави панночки приводили перед ганок мале телятко або візник приносив щенят, Яринка

обіймала їх, цілувала, пестила, знаходила "чудовими", тоді як на дівчину, дочку наймички, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на свому місці. Словом — Яринка стала панночкою, як і її приятельки, сусідки з інших сіл.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв межи двором а селом. З одного боку були пани, з другого — "бидло". Виросла Яринка на панну Ярину й мусила позбутись думки, що все, що її оточує, належить до батька або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують сього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почувається вже потреба негайної ліквідації інтересів для забезпеки хоч неласого шматка хліба.

Тим часом дозвілля (а сього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом напрямили дівчину на книжки. Пожираючи без ладу сотні томів, Ярина вміла, однак, зібрати в головці проміння мислі, розкидані там, відгукнутися серцем на чесні й високі поривання. Природна щирість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з ії дотеперішнім свіюглядом, викликала цілу бурю в молодій, не зміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, валився й відкривав не бидло, а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами. Ярину зацікавило се невідоме їй "мужицьке царство", Вона почала придивлятися до нього, наскільки се було в її змозі, і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люди, брати її, і нидіють у темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх! Чи ж після сього можна назвати себе людиною? Чи ж після сього можна добачати в собі образ божий?.. Ні, годі! Розбити пута, що від віку сковують білі, неробучі руки, скинути полуду з очей і чесно та сміливо звернути скривдженим те, що до їх належить. Доволі бути лялькою, коли людина — то людина, і довести се треба ділом, а не словом.

Дівчина запалилася до праці, до діяльності, поклала присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї. Так справедливість каже. Вона буде вчителькою, вона понесе світло в темряву, потіху — смуткові, поміч — убожеству. А що вдома на неї чекає буря, так що ж, хіба вона не винесла вже бурі сама в собі, коли нові думки, нові почування стрілися з її первісним світоглядом?

Дома справді зчинилася колотнеча. На Яринині плани старі спершу дивилися, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти, налякались. Сльози, благання, спазми, прокльони похитнули завзяття дівчини. Але вона перемогла себе й поставила-таки на свому. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притулять її знов до чулого батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучився, погіршуючи й без того важку ситуацію. До Ярини посватався багатий сусід — дідич. Ярина спершу й слухати не хотіла про шлюб, далі ж, скоряючись перед батьковою волею та благаннями закоханого сусіда, випрохала собі три дні розважити все та поміркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після сього прийшов від інспектора довго очікуваний папір, прийшов і — замість заспокоїти — збурив, сколотив її спокій, із дна душі підняв сумніви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку...

Вона не рада тому паперові. Так, не рада... Ще недавно, ще позавчора, як бога з неба, виглядала його, а нині — не рада... Річ певна, що вона не зречеться своїх замірів... Вона ламле все — а йде туди, де їй слід бути... І не те, щоб вона не рада була... а так, не налагодилася до нового життя, не звиклася ще з думкою, що завтра покине батьківську стріху... По-ки-не бать-ків-ську стріху... Брр!.. Ну, і чого тремтіти? Ой, ті нерви... Треба себе взяти в руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на

боротьбу. Адже скільки дівчат пішло вже по тій стежці, що стелеться перед нею... Правда, більшості дівчат тих легше було почати нове життя, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, із таких, де кожне ще з молоком матері всисає потребу праці для шматка хліба. Там усі працюють, усі заробляють... Там нема традицій, які б багном закаляли все, що виривається з зачарованого кола егоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло... Ох, те зачароване коло!..— шепотять бліді уста дівчини.— Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно замикає? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетриваю, проклята родиною, осміяна подругами, одна серед невідомого мені широкого світу?.. Де ті сили в мене для боротьби? Де той гарт, що міг би служити порукою перемоги? Я — теплична рослинка... вибуяла в штучному теплі, у душній атмосфері теплиці... Перша буря зламає мене, вирве з корінням... І, замість бажаної користі, живим докором стануть, перед мене закривавлені серця родини й мое власне розбите, знівечене життя... Боже! що се зі мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмеженим морем людського страждання?.. Ні, годі... Піти туди, куди серце кличе й обов'язок... З силою, яку я почуваю в собі, з силою любові — можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не тратити надії і... все буде добре... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життя. І почну, і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати... Кораблі спалено... І чого я тремчу вся? Чого?.. Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нікчемна істота?..

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчям, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо, й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом із бороди.

— Гай-гай! — шепотять його старечі уста.— Стільки сили молодої мати, мати життя ціле перед собою — і не зважитися стати до боротьби з дідом, з порохном, що не нині — то завтра розсиплеться! Хе-хе!.. Та гляньбо, подивись!.. Подивись, що на мені немає тої манти традицій, у яку ти загорнула мене.. Де там! Не хоче... Не зважиться й очей звести на діда... Гай-гай!..

— Ну, и доля!..— мимрить далі Хо тоном роздратування.— Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я — з торбою на дітей, з різкою в руках, другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів, третій тремтить переді мною, як осика на вітрі, четвертий... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться моя мука, коли ж спочину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну й доля, ну й люди! Аж мене злість розбира...— бубонить старий собі в бороду, що м'якими сивими хвилями зливається з легенькою парою, виссаною сонцем з вогкої, теплої землі.

— Чекай же,— каже він далі.— Хоч помщусь на тобі, полохлива істото, хоч полякаю тебе... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом — з убожеством та темнотою? Добре. А чи маєш ти сили до тої боротьби — ти, слабосила жінко? А глянь-но, панно, у своє життя минуле, що ти звідти винесла? Ану, подивись!..

Ах, те життя... Безжурне, у достатках, у розкошах — воно тільки розпестило її, ослабило волю... Звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність... Ні, те життя нічого більш не дало, не в ньому шукати джерела сили...

— Із такими засобами ти гадаєш боротися,— шепотить Хо. — А чи відаєш ти, нерозумна дівчино, що від тебе відкаснеться родина, скоро ти підеш наперекір їй, що всі, з ким ти жила досі, закаляють тебе болотом, яко зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернешся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потіхи, спокою? Хто підтримає тебе, розбиту, зневірену?

Правда... правда... Ніхто. Одна... Нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттям загоїла рани сердечні, заспокоїла, підтримала... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздоріжжі... Пустка навкруги, холод...

— А чи відаєш ти,— піддає Хо,— що то недостатки, убожество? Ти, що зросла в розкошах, що не робила на шматок хліба? Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, до часу скласти в домовину молоде життя?..

Боже! Усе проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество... Усе наче змовилося, щоб кинути її в огонь, обсмалити їй крила, коли вона рветься лиш до світла. І Ярина бачить уже свої білі, випещені руки худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть...

Смерть... не нажившись, не зазнавши щастя, не зробивши діла... Брр!

— Ех, залишити б краще всі сі мрії,— спокушає Хо,— та взяти від життя все, що воно може дати для особистого щастя, скористатися з молодощів, бо, як кажуть: "Не вернеться весна..." А що там хтось стогне, хтось пропадає — заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість,— і моя хата скраю...

Боже, яка мука стояти отак на роздоріжжі й не знати, кудою йти!.. Що робити, що чинити?.. Боже!.. Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінкі голоси. То дівчата-робітниці йдуть садком на полуднє.

— Чули, дівчата, наша панна віддається. Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся: чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, осе вже буде день зо три...

— Але віддається? Забожись, Одарко!

— Присягай богу! А вона, чуєте, не хоче. за нього...

— Слухайте, бояри, як князь бреше. А ти ж звідки знаєш? Може, той панич до тебе грав очима, от-от не видко, як старостів пришле.

— Падку мій, смутку мій! А я б що з таким чоловіком подіяла, що робити не годен?

— Оце сказала! Адже Одарка швидко свого матиме — такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— Атож! Е, не журіться, дівчата, кожна з вас діждеться! Буде пробийголова, а мастиголови не буде, ні!

— Ха-ха-ха! Ну й вигадала, турок ти немирований!.. Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що полинули вже в інший бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя безжурне. Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід, вона нічого б не мала проти його замірів, якби не почуття інших обов'язків, не інший шлях, що стелеться перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом, і мучиться сумнівами, й шукає виходу... Вихід єсть... Одно слово —• і доля її з'єднається навіки з долею другої істоти, що кохає Ярину без пам'яті... Вийти заміж? Хто се сказав?

Ні, пріч усякі спокуси, усякі викрути — вона йде за своєю ідеєю!..

У ту ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тінь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питав приємним баритоном:

— Чи вільно сполохати задуму вашу, пані?

Ярина жахається, блідне, щоб зараз заллятися кармазином.

То він приходить по останнє слово.

Вона не встигла опам'ятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє тремтячим голосом:

— Пані! Я не маю ще права виявити вам, як я мучився, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в одповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досі в непевності тремчу за долю свою... і ще раз важуся благати вас, панно Ярино, — не віднімайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будучого щастя...

Ярина сидить бліда, непорушна, з слідами переляку та боротьби на обличчі, але не відіймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більш роботи. Похитуючи сивою головою та покректуючи, чвалає старий далі, шукаючи, де б спочити натомленою душею, натрудженим тілом.

IV

Марко Іванович Літко встав, мабуть, з ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Уночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки, збірника, пущеного nota bene цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати повкраїнському, та що взагалі нічого спільного з так званими "малоросами" не має й не хоче мати... Йому, однак, не понято віри, потягнено його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням... Макар Іванович виправлявся, прохав, мало не плакав, врешті, почав пручатися... і прокинувся. Прокинувся і сплюнув. А де ж! Присниться ж таке, змордує, нагодує дрижаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут ще сни морочать... Тьфу!.. А все через вечорок той вчорашній у "молодих" українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якось ніяково не піти. Ну ж і наслухався він там! Се... се просто божевільні люди, ті "молоді". Се —

кандидати на, шибеницю на кращий кінець! Давай їм зараз усе: і свідому вкраїнську інтелігенцію, і народну освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж... Він просто втік із вечорниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... Се доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання.

Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні... Малоросії? Адже він не пожалував ста карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичній засаді, не розриває зв'язків із народом, пам'ятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на вкраїнській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка не здатна до наукових праць... Він згоджується, що не знає мови, так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-московському, здобуваючись інколи на макаронічні фрази. Але те ж відомо всім, що він усе збирається простудіювати трохи вкраїнську мову... А на роковинах, на вечорницях,— хто так патріотично (без жартів!) п'є горілку, так щиро заведе пісні, вдарить тропака?..

А скільки страху набратися, скільки натремтітися, скільки обережності треба, щоб не зрадитися перед ворогами! І се ще не патріотизм? Мало на сьому ще? А вони патріотів шукають!..

Макар Іванович здвиг плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки, думки сі не заспокоїли його. Щось ще турбувало його, залазило до серця, зазирало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. Ану ж, борони боже, хто спостеріг, як він увіходив або виходив із зібрання "молодих"? А що тоді буде? Погана справа. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти на "вінт" до сусіда? Ат!!! А тут ще сон такий, наче віщує щось. Погано. Е, що там врешті сон! Дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сни, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі... А проте на серці наче миші шкрябають.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпакуватою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що, мов кримським смушком, вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але й се не помогло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівавсь чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жахнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— 0-ох! — з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій.— Листоноша!

Нервовим рухом одкинув він набік "Світ", "Киевскую старину", "Зорю" й узявся за листи.

Відкритка? Від кого б се? А-а, від брата-бурсака.

Прчитавши заледве кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренні кинув відкритку на стіл.

— Се... се... се... чорт зна що таке!..— скрикнув він.— Се просто нікчемність... Писати до мене по-вкраїнському на відкритці... компрометувати мене! Відкритку кожне може перечитати, кожне може побачити... Я не дозволю так компрометувати себе... Я ж йому прочитаю "патер-ностер"!

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренні, наче з відкритки тої знявся рій віс та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що ж там особливого? "Я здоров, коханий брате... Як твоє здоров'я?.. На святки, може, приїду..." От і все... Ну, взяв би і написав би "по-російському"... А то...— Макар Іванович здвиг плечима і сердито по дер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, вже у коверті, викликав тільки усмішку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважана особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого вкраїнського письменника, якому тепер дуже скрутно; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протеже її місце в своїй канцелярії, бо ще недавно натякав, ще

потребує помічника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів! На сей гачок його не зловиш! Він буде приймати в канцелярію "молодих"? Навіщо? Щоб скомпрометуватися, щоб мати неспокій, а то — хто зна — може, й великий клопіт? Хіба він не знає тих шибайголів, купаних в окропі!

— Ні, красненько дякую,— розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.— Звертаєтеся до патріотизму? Згода. Даю п'ять... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межи двері... уклінно дякую... Може, хто другий зохотиться...

Осміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак вакансії, й запевняючи заразом, що почувається до обов'язку зробити все можливе для вкраїнського письменника.

Задоволений зі свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок.

— Папа! папа! — загаласував він,— Мама сказала, чтобы ты послал по водку!..

— За водкой... за водкой, а не по водку!.. Сколько уж раз я замечал тебе, мужичонок ты этакой?!

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку про свій патріотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! Прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти! Адже вони страшенно калічать "російську" мову! Се бог зна що таке... се ні на що не схоже!..

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Все наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його:

і листи, і діти, і згадки вчорашніх вечорниць... Ай, ті вечорниці!.. недурно кажуть, що як має скластися лихо, то бог і розум відбере. Треба ж було зробити таку капітальну дурницю — піти на вечорниці... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано... і тоді... прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години... Ото вклепався, ото вскочив!..

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки наверх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть. Напевне, сором переміг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності! Шку-ра, розумієте ви? Шку-ра!!

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, що вже давненько крізь вікно прицивляється до сієї сцени, не може вдержатися від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить лояльного життя добродія Літка, й весело хихикає:

— Хе-хе! От ще перелякана людина! Хе-хе! Мені б нічого й стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається абичого. Почекаю ще

часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як такий страхополох — "філ".

О, знов дзвінок!..

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидше відчинити!.. Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і охолов.

Ой леле! Офіцер... з білими шліфами!.. Макарові Івановичу аж в очах потемніло, аж у п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!.. Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до столу, скинув на його очима, вхопив бідну, невинну "Зорю" і, невважаючи на протестуюче "Д. Ц.", укинув її під стіл, у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більш нічого "небезпечного", він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю свому спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як же він налякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти.

"І чого він ходить до мене, отой ворохобник? — промайнула думка в голові Макара Івановича.— Адже я вже раз "не пізнав" його на вулиці".

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,— почав гість, сідаючи на дзиглику проти господаря.— Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова в мене розболілась так, що, повірите, ледве до ліжка доплентався,— скривився Макар Іванович.

— Отож і ми так доміркувалися, що ви, либонь, занедужали... Як вам відомо,— вів далі доктор,— позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що сими днями помер. Шануючи заслуги його на полі вкраїнського письменства, а також виходячи з засади, що нам потрібні тепер, між іншим, і маніфестації, які б свідчили про існування наше, перед ширшою публічністю показували, що ми живемо, ухвалила громада наша прийняти уділ в тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок уже замовлено, і гроші на нього помалу збираються, але...

"Чого се він хоче від мене? Чи не грошей часом?" — міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок...

— Спасибі,— обізвався доктор, ховаючи жовтий па-

пірець.— Властиво, тут річ не в грошах, а в депутації,— казав він далі.— Ми ухвалили вибрати трьох-двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок, що я й чиню тепер з приємністю.

Макар Іванович зразу налякався.

Може, се небезпечно? Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пиху. Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Вкраїна, чого б він не зробив для неї!..

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв у своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції вкраїнської й, урешті, обіцяв, умовившись щодо своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто їде з молодих? — зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андріьм Гавриленком.

"Погана компанія",— подумав Макар Іванович, кривлячися.

Доктор попрощався й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився у хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивується, що з-поміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право... Тільки... навіщо ті двоє молодших? Вони якісь... непевні... Адже можна б було запрохати когось із старших — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову

розвідку,— але все ж людей певних, поважних, з становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Який се Андрій Гавриленко? Чи не той часом, що недавно був під доглядом? Як же се він, Макар Іванович, урядовець, людина офіціально лояльна, прилюдно виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи... як би се сказати?.. ну, трохи небезпечна!

Ні, се бог зна що таке! Се... се... просто неможливе! Тепер такий час, такі умови, що як плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політичне небезпечних et cet. А нащо се? Та й. між нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись потому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою ("п'яною" — шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на се уваги), посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів,— і розійтися тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумався. Непотрібно, цілком непотрібно, поквапився він з обіцянкою їхати на той похорон. Що то в нього — дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від "всевицячого ока"? Краще б було відмовитись, краще б не їхати. І як можна бути таким необережним?! Цілий вік мати на меті обережність і так вклепатися! Ат!

— Що мені чинити, що робити? Адже я згодився, обіцяв! — бігає по хаті збурений Макар Іванович.— Тепер якось ніяково назад лізти... А їхати не можу... І не поїду, нізащо не поїду... Але що мені зробити, як викрутитися?.. Боже!

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в свому кутку. Його розбира такий сміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха-ха-ха! — регочеться старий, узявшись у боки.— Ха-ха-ха! Чи бачив хто кумеднішу фігуру? Оце "філ" так "філ", чистої, мовляв, води!.. Ха-ха-ха!..

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї необачної обіцянки. Тут і компрометація, і втрата посади, і допитії, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду! — рішає він врешті.— Не поїду!

— Барині — ускакує служебка.— Там принесено з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна! — гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його зробить? — міркує він.— Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеться день зо два не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що ж робити! Усе ж краще, ніж компрометація...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно, московськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабість змушує його зректись великого обов'язку, ба й честі в ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою вкраїнського письменника, і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки...

Одно можна додати: Макар Іванович не збрехав:

він справді заслаб... від страху.

V

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж "під небо", і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток. В кімнаті — як в улику: гучний гомін молодих голосів бринить усіма тонами радості й смутку. То за столом, при світлі лампи, зібралася в гурточок молодіж, щоб, нім розійтись різними шляхами, востаннє, може, поділитися враженнями пережитого та надіями на будучину.

Бачить Хо перед собою людей, повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не дивно: всі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Вогнище те — любов до своєї країни, до свого народу; світло — то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків, тепло — віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою...

— Братики мої! — здіймає річ один.— Розходимось ми різними шляхами, розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю... ідеєю наційно-культурного відродження нашої країни... Перед нами життя, перед нами робота... Розійдімось ми промінням сонця, понесімо світло у темні закутки... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і, "як дівочі вінки, зазеленіють наші ниви"... Не лякаймось великості праці, не жахаймось важкої дороги! В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сміливості — сила наша. П'ю за сміливість!

— За сміливість! — лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.

— Хе-хе-хе! за сміливість!..— глузливо шепотить Хо.— Розійдемось промінням... розіллємось річками... Хе-хе-хе! Ой, як устануть тумани, як закутають проміння те, як потиснуть морози та скують річки — побачимо, куди дінеться ваша сміливість! Хе-хе!.. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має його борода? Ге? А сього не хочете?..— І Хо трясе бородою, сповняючи хату холодним вітром.

Але молодіж із усмішкою слуха старого. Лякай, діду!

— Нам скажуть, що думки наші не нові,— обзивається другий.— І раніш не одно чисте серце зогрівалося такими ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі... Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своему краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашій родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми — йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Рима... А поки що нам треба праці, праці й праці... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного грунту, іду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрапить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого ладу.

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати твій будинок? А шинкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою.— Чи ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,— веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,— що доведеться мені рахуватися з чималими труднаціями, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молодої, багато енергії вкладу я в свою працю! П'ю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи сей тост,— обзивається третій,— додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що, вмираючи, на пучку прутиків показав синам, яку силу має єдність. Отож єдності, яка б робила нас із кволих навіть одиниць незламаною силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почується самотньою, відірваним листком... Отож треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас докупи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини між нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тостів — за сміливість і за працю — п'ю ще й третій: за єдність!

— За єдність! — торкнулись усі чарками. В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайої віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом, гарно почувається молодіж. Байдуже їй, що Хо з усієї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дрижаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на життєвому шляху... Байдуже!..

Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радіти, бо хто ж то, як не він, нарікав на полохливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий як світ, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку свому! Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші ж п'ятами накивали. Ставиться, як лев, а гине, як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив, і тепер... не вірить. Просто не вірить, щоб ся палка молодіж, скоро зіткнеться зі справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, боже!..

— Слова, фрази!..— шепотить Хо.— Се абихто зможе! А от ділом довести відвагу — й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці — се я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви нездатні на се, але не повірю, поки життя ваше не покаже вашої правди... А тоді... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили...

Хо слухає, як молодий лікар розгортає плани своєї лікарської та просвітньої діяльності на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтелігента, організує дешеву медичну поміч... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитромудре керувати поміж підводними камінням сучасних порядків, а таки доплисти, куди треба, таки досягти своєї мети... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень... І Хо не може його ніяк злякати ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати graiis або за "біг дасть"...

Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната "під небом", довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить свого пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало...— шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостей.— І не полегша, аж пересвідчуся, що не порожні згуки лунали там, у кімнатці, що час і життя не зламають відваги вашої... Почекаю ще... почекаю... і

* * *

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страху, шкандибає по курній дорозі Хо, підпираючись довгим костуром.

— Скучно на світі, нудно на світі... скрізь повно страхополохів...— мимрить старий у роздратуванні.— А ти волочись по світах, не бачачи кінця-краю своїй мандрівці... Ох, важко, важко, спочити б уже...— зітхає він до спокою.

— А що се манячить уліворуч? — зацікавився Хо, з-під руки вдивляючись у далечінь, що червоніла вся в промінних заход ячого сонця.— Село? Не піду туди; остобісіли мені оселі людські... Е, ні, стривайте, зайду, бо тут живе хлібороб-інтелігент, що то нахвалявся запровадити на селі нові порядки... Побачимо...

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насам-і перед, як пристало порядному подорожньому, подавсь він до корчми. Але що за диво? Корчму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх

п'яниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав: "Школа". Е-ге-геї Ось воно що! Недавно була корчма, а тепер школа. Де ж корчма? Хо обійшов село, але корчми не було. Чудасія, та й годі! А що то робить пан дідич, цікаво глянути? — подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазира всередину й бачить: у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова "Вовк та ягня".

— Що вони там рахують? — шепотить Хо, прислухаючись: — Еге! ось що: касу ощадну заложили. Бач їх! А се знов що? Гомонять про якусь землю, що громада має купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре переліг свій, той хлібороб! Що ж далі, що ще нового?.. Хо, однак, мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою:

— А йдіть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте...

За якусь часинку господиня знов увіходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл, і каже до себе: "А диви! Тут наче нема пана й мужика, а самі люди..."

По вечері гості примощуються, де кому вигідніше, а господар виймає книжку, і починається лектура...

Тут уже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його, чудодійна сила, мов хмари ті, насуває

найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає сього. Але врешті, почувши присутність страха, він відривається від книжки, обертається до Хо і дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом...

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парою взялась або порохом розсипалась; Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів— і скінчиться його довічна мандрівка, і складе він на спочинок свої старі, натруджені кістки...

Хо йде далі, не чуючи втоми, невважаючи на глуху ніч. Ось і небо всміхнулось перед світанням, ось і сонечко землі вродливій на добридень дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітню практику. Врешті — село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому у вічі, була шпиталь, місце страждання і заразом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув усередину? Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть: він на свому місці, біля хорих. Тільки він не помічає Хо, що всіма силами намагається звернути на себе його увагу; лікареві просто ніколи. Тут нового хворого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільнішим. Аж ось і дочекався. Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою вкраїнською... Осю-то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює зі світлом та чесною працею. Дарма! Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясним, сміливим поглядом чесної людини...

І знову чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікареві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А вчитель?

І мчиться Хо до другого села, і мусить уклонитись учителеві; бо він сміливо пливе поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків.

— Еге-ге! поталанило мені,— радіє старий.— На добру стежку вступив я, піду й далі по їй...

І ось перед ним маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідчй, змарнілий, працює вкраїнський письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в ньому юнака з повним рум'яним обличчям, що рвався до слива пам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в житті тому і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати співак невільного народу.

— Три чисниці до смерті,— рішає Хо, дивлячись на його.— Покинь, бо вмреш! — лякає він господаря світлички.— Бачиш, який холод іде з моєї бороди, а бувають краї, де ще холодніше...

— Покинути? — обзивається тихий голос з-над столу.— Ні, не покину. Вмерти я можу, але що зроблю, те буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо, поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре...

І Хо стрівається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до своєї країни...

І ще раз склоняється Хо перед силою, вищою й сильнішою від сили страха.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилося в нього на серці. Йому забажалося самотини, бо полохливі люди, що стрівались по дорозі, стались йому гидкими. Чимдуж покинув Хо людські оселі й подавсь ген-ген полями аж до лісу. Тут, на знайомій іаляві, сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою та й замислився.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лісі під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки ущухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травиці. Ростини боялись навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий промінь сонця зупинивсь у зеленій гущині, та лиш здалеку придивлявся до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наблизитись до неї. Тихо було, мертво. Але Хо не помічав сього: він сидів, замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки...

Січень 1894